

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2023, c. 9, s. 2: 1311-1336

Tefsir Mukaddimelerinde Mushaf Tarihi Olgusu

The Issue of History of Mushaf In the Muqaddimas of Tafsir

Fatih CANKURT

Dr. Öğr.Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Assistant Professor, Burdur Mehmet Akif Ersoy University,
Faculty of Theology, Department of Qur'anic Recitation
fatihcankurt@gmail.com

ORCID: 0000-0001-9352-429X

DOI: 10.47424/tasavvur.1356344

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 6 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Ekim / October 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Cankurt, Fatih . "Tefsir Mukaddimelerinde Mushaf Tarihi Olgusu".
Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 9 / 2 (Aralık 2023): 1311-1336.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1356344>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Hz. Ebû Bekir devrinde Kur'ân âyetlerinin toplanıp kitap haline getirilmesiyle başlayan mushaf tarihi, kıraat ilmi ve tefsir usûlü açısından önemli bir yere sahiptir. Hususen Kur'ân'ın beşer kelamı olduğu noktasındaki tezlerini kanıtlama amacıyla Batılı araştırmacıların odağındaki konunun, ülkemizde rağbet gördüğünü söylemek pek mümkün değildir. Bu noktada, alana katkı sunabilme amacıyla hazırlanan bu çalışmada, tefsir mukaddimleri, mushaf tarihi konuları yönüyle incelenmiştir. Tefsir eserlerinin birçoğunda mushaf tarihine dair kıymetli bilgiler verilmektedir. Önemli tefsir eserlerinden *Garâibü'l-Kur'ân*, *Tefsîru'l-Hâzin*, *Cevâhiru'l-husân*, *Fethu'r-rahmân Rûhu'l-meânî*, *Tefsîru'l-Merâgî* ve *Tefsîru'l-hadîs* isimli tefsirlerin mukaddimleri, mushaf tarihine dair zengin bilgiler ihtiva etmeleri ve bu cihetle henüz incelenmemiş olmaları sebebiyle araştırmamızın temelini teşkil etmektedir. Bu doğrultuda mezkûr tefsir eserlerinin mukaddimleri, konulara göre oluşturulan başlıklar altında tetkik edilmektedir. Öncelikle Kur'ân âyetlerinin Hz. Ebû Bekir döneminde mushaf haline getirilmesi konusu ele alınmakta, sonrasında Hz. Osman dönemindeki mushaf istinsah faaliyetinde gözetilen esaslar, komisyonda kaç sahâbînin yer aldığı, çoğaltılıp dönemin önde gelen beldelerine gönderilen mushafların sayısı, mushaflardaki sûre tertibinin kim tarafından yapıldığı mevzuları tetkik edilmektedir. Bunun yanında resm-i mushaf kaideleri ve bu kaidelerin mushafların yazımında esas alınmasının zorunluluğu hususunda paylaşılan malumata yer verilmektedir. Son olarak da bazı sahâbe mushafları özelinde Hz. Osman mushafları hakkında ortaya çıkan iddia, itham ve tartışmalar ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kıraat, Mushaf Tarihi, Resm-i Mushaf, Tefsir Mukaddimleri.

Abstract

The history of the mushaf, which began with the collection of the verses of the Qur'an in the era of Hazrat Abu Bakr, holds a significant place in terms of the science of qiraat and the methodology of tafsir. It is not possible to say that the subject, which is the focus of Western researchers especially to prove their thesis that the Qur'an is the human word, is popular in our country. At this point, in this study prepared with the aim of contributing to the field, taf-

sir introductions and mushaf history issues were examined. Many of the tafsir works provide valuable information about the history of the mushaf. In this direction, one of the important works of tafsir, *Garāib al-Qur'ān*, *Tafsir al-Khāzin*, *Jawāhir al-ḥisān*, *Fath al-rahmān Rūh al-meānī*, *Tafsir al-Marāḡī* and *Tafsir al-hadīs* were analyzed. They constitute the basis of our research because they contain rich information about its history and have not yet been examined in this respect. In this regard, the introductions of the aforementioned commentary works are examined under headings created according to the subjects. First of all, the issue of turning the Qur'anic verses into mushafs during the period of Hazrat Abu Bakr is discussed, and then the principles observed in the mushaf copying activity in the Hazrat Osman period, how many companions were in the commission, the number of mushafs that were copied and sent to the leading towns of the period, and who made the surah arrangement in the mushafs are examined. In addition, information shared about the official mushaf rules and whether these rules must be taken as a basis in the writing of the mushafs is included. Finally, within the context of personal companions' mushafs, the study delves into the claims, accusations, and debates surrounding the mushafs with Hazrat Osman.

Keywords: Qur'ān, Qur'ān Recitation, History of Mushaf, Rasm al-Mushaf, Tafsir Muqaddimas.

Giriş

Kur'ân-ı Kerim'in doğru anlaşılmasına katkı sağlayan tefsir eserleri, mukaddimelerinde yer verilen konular itibariyle de birçok Kur'ânî ilim açısından kaynak mesabesinde. Mushaf tarihi de tefsir mukaddimelerinde geniş şekilde yer bulan konulardandır. Kur'ân'ın nüzûlünden mushaf haline gelmesine kadarki merhaleleri konu edinen mushaf tarihi, tefsir ve kıraat ilimleri için taşıdığı önem yanında, Kur'ân âyetlerinin sıhhatli bir şekilde kayda geçtiğini, dolayısıyla bugün elimizdeki mushafların Allah Teâla tarafından indirilen Kur'ân âyetlerinden müteşekkil olduğunu ispat etmek gibi bir vazife ifa eden ilimdir.

Tefsir eserleri ve mukaddimeler üzerine bugüne değin birçok çalışma¹ yapılmıştır. Lakin mushaf tarihi hakkında müstakil bir araştırma bulunmamaktadır. Bu çalışmada, alana katkı sunabilme gayesiyle bazı tefsir eserlerinin mukaddimleri mushaf tarihi çerçevesinde incelenecektir. Bu maksatla daha önce kıraat/mushaf tarihi yönünden üzerine araştırma yapılmayan; hicrî 8-10. asırlarda telif edilen; Nizâmeddin en-Nisâbü'rî (ö. 730/1329) tarafından kaleme alınan *Garâibü'l-Kur'ân*,² Ali b. Muhammed Hâzin (ö. 741/1341) tarafından hazırlanan *Tefsîru'l-Hâzin (Lübabü't-te'vil fî meâni't-tenzil)*,³ Ebû Zeyd Seâlibî (ö. 875/1471) tarafından yazılan *Cevâhiru'l-husân fî tefsîri'l-Kur'ân*⁴ ve Mucîruddîn el-Uleymî (ö. 928/1522) tarafından telif edilen *Fethu'r-rahmân fî tefsîri'l-Kur'ân*⁵

-
- 1 Konuyla alakalı çalışmalardan bazıları: Kerim Buladı, "Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2016), 113-139; Mustafa Hocaoglu, Murat Akkuş, "İbn Âşûr'un Tefsiri ve Tefsirinin Mukaddimesinde Kıraat Olgusu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2014), 25-55; Mehmet Bağış, "İbn Cüzey'in et-Teshîl li 'Ulûmî't-Tenzil Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesinde Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Konuları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/19 (2018), 7-26; Şuayip Karataş, "Kâsımî'nin Mehâsinü't-Te'vil İsimli Tefsirinin Mukaddimesinde Kıraat Olgusu", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Haziran 2021), 315-337.
 - 2 Eser, 10 cilt halinde neşredilmiştir. Sünnî bir çizgide, rivayet ve dirayet tefsiri metodunun birleştirildiği tefsir, İslâmî ilimler yanında felsefî bilgilere de yer vermesi hasebiyle hüsnü kabul görmüştür. 34 sayfalık mukaddimesinde kıraat ilmine dair hemen her konuda bilgiye yer yer verilmektedir. Geniş bilgi için bk. Ali Turgut, "Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/358.
 - 3 Eser, 4 ciltten müteşekkildir. 10 Ramazan 725 senesinde yazımı tamamlanmış olup hem rivayet hem dirayet niteliği taşıyan bir tefsirdir. Mukaddimesinde mushaf tarihi başlıklarına geniş şekilde temas edilir. Geniş bilgi için bk. Ali Turgut, "Nizâmeddin en-Nisâbü'rî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/181-182.
 - 4 İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Muharrerü'l-vecîz* isimli eserinin muhtasarı mahiyetini taşıyan eser rivayet tefsiri özelliğini taşımakta, kaleme alınırken 100 kadar kaynaktan istifade edildiği bildirilmektedir. Mukaddimesinde kıraat imamları, Kur'ân'ın nüzul sürecine dair bilgilere yer verilir. Geniş bilgi için bk. M. Suat Mertoğlu, "Seâlibî, Ebû Zeyd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/239-240.
 - 5 Eser ehl-i sünnet çizgisinde, sade bir dile sahip, sahih ve şâz kıraatlere de zaman zaman detaylı şekilde yer verilerek hazırlanmıştır. Eserin mukaddimesinde mushaf tarihi yanında kıraat ilmiyle alakalı hususlar, yedi harf, resm-i mushaf gibi konulara değinilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İshak Doğan, "Mucîruddîn el-Uleymî (ö. 928/1522) ve Fethu'r-Rahmân fî Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Din ve Bilim – Muş Alparlan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, (Haziran 2021), 45-70.

tefsirleriyle birlikte, yakın yüzyılda yazılmış, Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm ve's-seb'i'l-mesânî*,⁶ Ahmed Mustafa Merâgî'nin (ö.1952) *Tefsîru'l-Merâgî*⁷ ve İzzet Derveze'nin (ö. 1984) *Tefsîru'l-hadîs*⁸ isimli tefsirlerine başvurulacak, mukaddimelerinde bu ilme dair yer verilen bilgiler ele alınmaya gayret edilecektir. Bu eserler, mukaddimelerinde kıraâat, mushaf tarihi, resm-i mushaf ilimlerine dair konulara geniş bir şekilde yer vermeleri yönüyle önemlidir. Bu çalışmaya esas teşkil etmelerinin saiki de mushaf tarihi cihetiyle incelemeye konu edilmemiş olmalarıdır.⁹

Çalışmada mushaf tarihine müteallik konular, başlıklar altında ele alınmaya çalışılacaktır. Bunun için öncelikle mezkûr tefsirlerde ilgili başlık etrafında verilen bilgiler doğrultusundaki kanaatlere yer verilecek, ardından konuyla alakalı paragraf sonunda veya konu başlıklarında yer alan son paragrafta, o konu hakkında diğer Kur'ân ve kıraat kaynaklarında yer bulan bilgiler, düşünceler özet şekilde zikredilecektir. Böylece kaynaklarda verilen bilgi-

⁶ Tefsîru'l-Âlûsî olarak da bilinen eser, 26 Kasım 1836- 6 Şubat 1851 yılları arasında yazılmıştır. Müellifin İbn Teymiyye (ö. 728/1328) ve İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350) çizgisinde âyetleri yorumladığı, âyetleri yer yer rivayet yer yer de dirayet yöntemiyle açıklamakla birlikte bazı âyetleri tefsir ederken işârî yöntemin de kullandığı ifade edilmiştir. Mukaddimede mushaf tarihi, resm-i mushaf ve Hz. Osman hakkındaki iddialara konu olan rivayetlere yer verilmektedir. Geniş bilgi için bk. Ahmet Çelik, "Rûhu'l-Meânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/213-214.

⁷ Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân*'ı, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf*'ı, Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtihu'l-ğayb*'ı ve Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî*'si gibi önemli kaynaklardan istifade ile hazırlanmıştır. İçtimâî-edebî tefsir ekolüne ait olduğu kabul edilen eserde Kur'ân'ın her cüzü müstakil bir ciltte tefsir edilmiştir. Eserin mukaddimesi, mushaf tarihi yanında resm-i mushaf kaidelerin bağlayıcılığı noktasından değerlendirmeler yer almaktadır. Bilgi için bk. M. Kâmil Yaşaroğlu, "Merâgî, Ahmed Mustafa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/163-164.

⁸ 12 ciltten müteşekkildir. Sürelerin nüzul tertibine göre tefsir edildiği eser 1961-1963 arasında Dımaşk'ta yazılmıştır. Mukaddimesinde, mushaf tarihi konuları yanında sahabe mushafları özelinde Hz. Osman'ın istinsah ettirdiği mushaflara yönelik itham içeren rivayetlere oldukça geniş biçimde yer verilmektedir. Bilgi için bk. Zekeriya Kurşun, "Derveze, Muhammed İzzet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/187-188.

⁹ Bu tefsirler arasında yalnızca Fethu'r-rahmân tefsiri hakkında, kıraat yönünden ele alan bir doktora tezi mevcuttur. Lakin bu tezde de mushaf tarihi, resm-i mushaf konusuna detaylı şekilde değinilmediği görülebilmektedir. bk. Ahmet Kazan, *Ebu'l-Yumn Mucîruddîn el-Uleymî'nin Fethu'r-Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eserinde Kıraat Olgusu*, (Çanakkale: Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

lerle çalışmaya temel teşkil eden tefsir eserlerindeki bilgilerin mukayesesi mümkün olabilecektir.

Bu çerçevede, muhtelif malzemelerde yazılı âyetlerin cem'i, mushaf istinsah işleminde esas alınan başlıklar, komisyon üyelerinin sayısı ve isimleri, dönemin önemli beldelerine gönderilmek üzere kaç adet mushaf yazıldığı, imla edilen mushaflarla alakalı lahn iddiaları, nüzûl tertibinin kim tarafından vücuda getirildiği, ortaya çıkan mushaflarda kullanılan imlanın sonraki dönemde yazılan mushaflarda esas alınmasının zorunlu olup olmadığı ve şahsî mushaflar üzerinden Hz. Osman'ın âyetlerde tahrîfât, tağyîrât yaptığına dair iddialar, ilgili başlıklar altında değerlendirilecektir.

1. Kur'ân Âyetlerinin Mushaf Haline Getirilmesi

Resm-i mushaf ilmine kaynaklık eden Hz. Osman sorumluluğunda gerçekleşen istinsah faaliyetinde, Hz. Hafsa'dan emaneten ahzedilen nüshanın dikkate alındığı bilinmektedir.¹⁰ Hz. Hafsa nüshasının da cem' faaliyeti neticesinde ortaya çıkan nüsha olduğu göz önünde bulundurulduğunda cem' faaliyetinin resm-i mushaf konusuyla alakasında şüphe yoktur.

Malum olduğu üzere Kur'ân-ı Kerîm âyetleri öncelikle muhtelif malzemeler üzerine vahiy katipleri eliyle kaydedilmiştir.¹¹ Farklı malzemelerde yazılı halde bulunan âyetlerin ne zaman cem' edildiği, ne zaman kitap haline getirildiği hususundaki görüş farklılıkları tefsir eserlerine de yansımıştır. Tefsir kaynaklarının bazılarında ilk cem' faaliyetinin Hz. Peygamber hayattayken yapıldığı,¹² bazısında onun vefatından sonra Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe¹³ tara-

¹⁰ Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahman Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *Fethü'r-rahmân fi tefsiri'l-Kur'ân* (Lübnan: Darü'n-Nevâdir, 2011), 1/13.

¹¹ Yazılan malzemeler ile ilgili detaylı bilgi için bk. Nizameddin el-Hasan b. Muhammed b. el-Hüseyn el-Kummî en-Nisâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân* (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 1/28.

¹² Bu görüşe göre Hz. Peygamber hayattayken muhtelif malzemelerde yazılı haldeki âyetleri cem' etmiştir. Hz. Ebu Bekir döneminde yapılan ise ikinci cem' faaliyetidir. bk. Şehâbeddin Mahmûd Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve sebi'l-mesânî* (Beyrut: Darü'l-Fikr, 1997), 1/140.

¹³ Mevlâ Ebî Huzeyfe Sâlim b. Ubeyd (Ma'kıl) b. Rebîa (ö. 12/633).

findan yapıldığı ifade edilmiştir.¹⁴ Ancak bu hususta incelenen tefsirlerdeki genel kabul, ilk cem' faaliyetinin Hz. Ebû Bekir'in halifelikli döneminde yapıldığı yönündedir.¹⁵

Kur'ân'ın Allah tarafından hıfz olunacağını bildiren ilahi vaadin¹⁶ gerçekleşmesinin sebebi kabul edilen cem' faaliyetinin, Hz. Ebû Bekir döneminde, çok sayıda Kur'ân hafızının hayatlarını kaybetmesi üzerine gerçekleştiği kabul edilir.¹⁷ Lakin hafız sahâbîlerin katli hadisesinin ne zaman gerçekleştiği hususunda kaynaklarda ihtilaf vuku bulmuştur. Burada iki olay zikredilir; Yemâme (12/633) ve Ridde (12-13/632-633) savaşları. Tefsîru'l-hâzin ve Fethu'r-rahmân'da, bu olayın Yemâme değil Ridde olması gerektiği savunulur.¹⁸ Lakin inceleme yaptığımız diğer tefsirlerde bahsi geçen olayın Yemame'de vuku bulduğu ifade edilir.¹⁹ Bu hadisede hafız sahâbîlerin hayatlarını kaybetmesi neticesinde, Hz. Ömer'in de teşviğini ve desteğini alan Hz. Ebû Bekir'in cem' faaliyetini gerçekleştirmek üzere Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665 ?)'i görevlendirdiğine dair rivâyetlere de tefsir kaynaklarında yer verilmiştir.²⁰

Nihâyetinde Zeyd b. Sâbit'in sorumluluğu dahilinde Kur'ân âyetleri iki kapak arasına toplanmıştır. Âyetlerin cem' edildiği kitaba nasıl bir isim veril-

¹⁴ Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş Derveze, *et-Tefsîrû'l-hadîs: Tertibü's-suver hasebü'n-nüzûl*. (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 1/70.

¹⁵ bk. Derveze, *Tefsîrû'l-hadîs*, 1/67.

¹⁶ el-Hicr 15/9.

¹⁷ Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadi el-Hâzin, *Lübabü't-te'vil fi meani't-tenzil, tefsîrû'l-Hâzin* (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2010), 1/9.

¹⁸ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/12; Hâzin, *Tefsîrû'l-hâzin*, 1/8.

¹⁹ Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/27; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/40; Derveze, *Tefsîrû'l-hadîs*, 1/68.

²⁰ Kur'an'ın cemi, genel kabule göre, ilk kez Hz. Ebu Bekir tarafından Zeyd b. Sabit'e yaptırılmıştır. Bu hususta Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'i cem' için ikna etmesine vesile olan olay ise Yemame değil Riddedir. İlgili rivayet ve bilgi için bk. Buhârî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 3: Tirmizî, *Kitâbü tefsîri'l-Kur'ân*, 10; Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Cezeri, *en-Neşr fi'l-kıraati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed Dabba' (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 1/7. Yemame olayıyla bağlantı kurulan rivayetlerde kopukluk olduğu belirtilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Fethü'l-bârî bi-şerhi sahihi'l-Buhâri*, thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Baz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1301/1883), 9/10; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Süyûtî, *el-İtkan fi ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ty), 1/158.

mesi gerektiği noktasında sahâbe arasında yapılan istişarelerde “sifr” gibi teklifler olsa da Abdullah b. Mes’ud (ö. 32/652-53) tarafından, Habeşistan’da kullanıldığı bildirilen mushaf²¹ ismi kabul görmüş ve kitap bu şekilde adlandırılmıştır.²² Mushafın cem’i esnasında Tevbe sûresinin son iki âyetinin bulunamadığı hemen tüm tefsirlerde zikredilmektedir. Bulunamayan bu âyetlerin de Hz. Peygamber tarafından şahitliği iki şahide bedel kabul edilen Huzeyme b. Sâbit’in yanında bulunarak kayda geçirildiği ifade edilir.²³

2. Mushafların İstinsahı

Bu kısımda, Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen mushaf istinsah faaliyetiyle alakalı başlıklar özelinde, tefsir eserlerinde yer verilen malumat zikredilecek, kaynaklarda verilen bilgilerle mukayesesi yapılmaya gayret edilecektir.

2.1 İstinsah Komisyonu Üye Sayısı

Hz. Ebû Bekir döneminde muhtelif malzemelere yazılmış Kur’ân âyetlerinin bir kitap haline getirilmesinin ardından Hz. Osman devrine kadar mushaf yazımı/çoğaltılması noktasına ihtiyaç duyulmadığı bilinmektedir. Ermenistan-Azerbaycan fethinde (26/647), farklı bölgelerden savaş için bir araya gelen Müslümanların kıraatlerindeki ihtilaflar²⁴ sebebiyle birbirlerini tekfere varacak seviyede tartışmalar vuku bulmuştur.²⁵ Durum Huzeyfe b. el-Yemân tarafından, hicrî 25²⁶ veya 30²⁷ senesinde, Hz. Osman’a aktarılmış, bunun üzerine Hz. Ebû Bekir döneminde de cem’ faaliyetinin sorumluluğu verilen Zeyd

²¹ Mishaf ismi de kullanılmıştır. bk. Nisâbü’rî, *Garâibü’l-Kur’ân*, 1/29.

²² Derveze, *Tefsîrü’l-hadîs*, 1/68.

²³ Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 1/41;

²⁴ Bu ihtilaflar, Şam bölgesinden gelip Ebu Musa el- Eşarînin kıraatiyle okuyanlar ve Irak’tan gelip İbn Mes’ud’un kıraatiyle okuyanlar arasında, vuku bulmuştur. bk. Uleymî, *Fethu’r-rahmân*, 1/13; Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 1/422

²⁵ İstinsah faaliyetinin Ermenistan-Azerbaycan seferi sonrasında başladığı ve komisyon üyeleri arasında h. 30 yılında Kûfe valiliğine atanan Amr b. Âs’ın bulunduğu dikkate alındığında, faaliyetin 26-30 yılları arasında gerçekleştiğini kabul etmek daha makul görülmüştür. Detaylı bilgi için bk. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 9/15; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/59.

²⁶ Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 1/42.

²⁷ Uleymî, *Fethu’r-rahmân*, 1/13;

b. Sâbit başkanlığında bir komisyon teşekkül ettirilmiştir.²⁸ İstinsah faaliyetini gerçekleştirecek komisyonun kaç kişi olduğu, komisyonda kimlerin bulunduğu noktasında kaynaklardaki bilgiler ihtilaflıdır: Komisyonun 4 veya 12 kişiden oluştuğu şeklinde iki görüşün öne çıktığı görülebilmektedir:

Bu hususta, incelediğimiz tefsir eserlerinin hemen tamamında komisyonda dört kişinin bulunduğu, bunların Zeyd b. Sâbit, Amr b. Âs (ö. 43/664), Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) ve Abdurrahman b. el-Hâris (ö. 43/663-64) isimli sahâbiler olduğu görüşü hakimdir.²⁹ Bunun yanında bazı kaynaklarda komisyonun sayısı hakkında 12 ismin yer aldığı ifade edilmiş, Zeyd b. Sâbit, Amr b. Âs, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman b. el-Hâris isimli sahâbilerin yanı sıra Übey b. Ka'b (ö. 33/654 ?)'ında ismi zikredilmiştir.³⁰ Bu bilginin geçtiği tek tefsir, *Tefsîr'ul-hadîs'te*, Übey b. Ka'b dışında diğer kaynaklardan farklı bir isim geçmemektedir.³¹

2.2 Mushafların Genel Nitelikleri

Hz. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetinde belli esaslar gözetilmiş, mushaflar buna göre imla edilmiştir. Bu hususiyetlerin başında Kureyş lehçesinin yazımda esas alınması gelmektedir. Zira Hz. Osman'ın Zeyd b. Sâbit'e mushafların yazımında Kureyş lehçesinin esas alması gerektiğine dair rivayet,³² hemen tüm Kur'ân tarihi kaynakları yanında *Fethu'r-rahmân ve Rûhu'l-Meânî* tefsirlerinde de yer almaktadır.³³

Zeyd b. Sâbit'in başkanlığını yaptığı komisyon marifetiyle yazılan mushaflarda, harf noktaları ve hareke niteliği taşıyan işaretlemelerden kaçınılmış, kelimelerin yalnız iskeletinin yazılması prensip olarak kabul edilmiştir. Böylece âyetlerin Hz. Peygamberin okuduğu şekliyle, sağlıklı şekilde nakli sağlan-

²⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/40; Hâzin, *Tefsîrül-hâzin*, 1/7; Derveze, *Tefsîrül-hadîs*, 1/76.

²⁹ bk. Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/27; Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/13; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/42.

³⁰ Komisyon genel kabule göre de 12 kişi değil 4 kişiden müteşekkildir. İlgili rivayet ve bilgi için bk. Buhari, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 3; Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *el-Mukni' fî marifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*, thk. Muhammed Ahmed Dehmân (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1983/1403), 14.

³¹ bk. Derveze, *Tefsîrül-hadîs*, 1/85.

³² Buhârî, "Fedâilü'l-Kur'ân", 3.

³³ bk. Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/13; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/42.

mı, farklı okuyuşlara, kıraatlere imkân verilebilmiştir.³⁴ Hz. Osman sonrasında, 40 yıl kadar mushafı her hangi bir ilave yapılmamış, Abdülmelik b. Mervân halifeliği döneminde (685-705), Haccâc b. Yûsuf (ö. 95/714)'un talimatı ve takibiyle mushafı ilk kez hareke mahiyetinde işaretlemeler yapılmaya başlanmıştır.³⁵

İstinsah edilen mushafı imla edilirken, yedi harf ruhsatının terk edilip tek harfin esas alındığı,³⁶ mevcut tüm sahih kıraatleri ihtiva edecek bir imla kullanıldığı,³⁷ tek kıraat üzere yazıldığı³⁸ şeklinde farklı kanaatlere yer verildiği görülmektedir ki bu hususlarda kıraat kaynaklarında bir noktada birliğin olduğunu söylemek mümkün değildir.³⁹

Hz. Ebû Bekir döneminde yapılan cem' faaliyetinde Tevbe sûresinin son iki âyetinin bulunmadığı, ancak Huzeyme b. Sâbit'in yanında bulunduğu dair bilgiye yukarıda yer verilmişti. İstinsah faaliyetinde de benzer şekilde Ahzab 33/23. âyetin, Hz. Peygamber tarafından şahitliği iki şahide bedel olarak ilan edilen⁴⁰ Huzeyme b. Sâbit'in yanında bulunduğu bilgisi birçok kaynakta yer verilmiştir.⁴¹

İstinsah için tayin edilen komisyonun görevi tamamlaması neticesinde, şahsi mushaf sahibi tüm sahâbîlere ellerindeki mushafı yakmaları emredilmiştir.⁴² Bu emir üzerine sahâbenin şahsi mushafı yok ettiği bilinmektedir. Hatta Hz. Osman'dan sonra halifelik görevini üstlenen Hz. Ali'nin yapılan işe destek mahiyetinde söylediği "Ben idareci olsaydım Osman b. Affân'ın

³⁴ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/18.

³⁵ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/21.

³⁶ Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/28; Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/11. Fethu'r-rahmân tefsirinde mushafın son arzada olduğu şekliyle, 7 harf üzere yazıldığı bilgisi de zikredilir: bk. Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/18.

³⁷ Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/85.

³⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/42.

³⁹ Bu husustaki görüşlerin tamamı hakkında detaylı bilgi için bk. Mehmet Emin Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı* (Ankara: Otto Yayınları, 2015), 344-349.

⁴⁰ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/42.

⁴¹ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/42; Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/76.

⁴² Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/13; Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/76.

mushaflar hakkında yaptığını yapardım” mealindeki sözü birçok kaynaktan zikredilmiştir.⁴³

2.3 İstinsah Edilen Mushaf Sayısı

Mushaf istinsah komisyonu tarafından kaç adet mushaf yazıldığı hususunda farklı görüşler serdedilmiştir. Konuyla alakalı ittifak edilen kabule göre dönemin önemli merkezlerine (emsâr), kurrâ bir sahabîyle birlikte birer adet mushaf gönderilmiştir.⁴⁴ Ancak hangi beldeye gönderilip hangisine gönderilmediği hususundaki ihtilaf, mushafların sayısı noktasındaki görüş ayrılığına da sebep teşkil etmiştir. İstinsah edilen mushafların sayısı ve mushafların hangi beldelere gönderildiği hususunda incelememize konu olan tefsirlerin ikisinde bilgi verildiği görülmektedir:

Fethu’r-rahmân tefsirinde sırasıyla; Basra, Kûfe, Şam, Medine, Mekke, Yemen ve Bahreyn şehirleri için imla edilen 7 mushaf bir de *İmam Mushaf*⁴⁵ olmak üzere toplam 8 mushafın istinsah edildiği bilgisi verilmektedir.⁴⁶ *Rûhu’l-meânî* tefsirinde ise İbn Ebî Dâvud (ö. 316/929)’dan alıntıyla, Mekke, Şam, Bahreyn, Yemen, Basra, Kûfe, Medine beldeleri için hazırlanan 7 mushafın varlığından söz edilmiştir.⁴⁷ *Fethu’r-rahmân* tefsiriyle *Rûhu’l-meânî* tefsiri arasındaki farklılık *İmam Mushaf* tadır; *Rûhu’l-meânî* tefsirinde *imam mushaf*’ın zikri geçmemiştir. Buna göre istinsah edilen mushafların sayısı 7 ya da 8 olmalıdır.⁴⁸

2.4 Sûrelerin Tertip Edilmesi

⁴³ “لوؤليت لفعت في المصاحف الذي فعل عثمان بن عفان”: Uleymî, *Fethu’r-rahmân*, 1/18; Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 1/43; Derveze, *Tefsîrü’l-hadîs*, 1/77.

⁴⁴ bk. Muhammed Abdülazîm, Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân fî ulumi’l-Kur’ân* (Beyrut: Daru’l-Fikr, 1988), 1/404.

⁴⁵ Hz. Osman çoğaltılan mushaflardan birini de kendi yanında bıraktığı, bu mushafa da imam mushaf denildiği kabul edilmektedir. bk. Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvud Süleymân b. Eş’as es-Sicistânî, *Kitâbü’l-mesâhif*, nşr. Arthur Jeffery (Kahire: Matbaatü’r-Rahmaniyye, 1936/1355), 37.

⁴⁶ Uleymî, *Fethu’r-rahmân*, 1/13.

⁴⁷ Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 1/42.

⁴⁸ İstinsah edilen mushafların sayısı hakkında zikredilen muhtelif sayılar şu şekildedir: 4 tane (Dâni, *el-Muknî*, 10); 10 tane (İbnü’l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/7). Bu hususta cumhurun kanaatinin 5 mushaf istinsah edildiği noktasında birleştiği zikredilmiştir. bk. İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 9/18.

Hz. Osman sonrası iştihar eden sûre tertibinin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı hususunda farklı görüşler serdedilmiş, bu görüşler etrafında birçok iddia ortaya atılmıştır. Sûre tertibi hakkındaki görüş ayrılıkları temelinde, sûre tertibinin içtihadî veya tevkîfliği yönündeki iki yaklaşıma istinad etmektedir. Sûre sıralamalarının tevkîfî olduğu kanaatini ifade edenlere göre, Hz. Peygamber hayattayken sûreleri tertip etmişti ve bu sıralama biliniyordu.⁴⁹ Bu hususta Nisâ sûresinde yer alan kelâle âyetinin bulunduğu son âyet⁵⁰ ve Duha-İnşirah sûreleri gibi bazı sûrelerin sıralamalarına dair malumat içeren birçok rivâyetin⁵¹ yanı sıra, sûre aralarının besmele lafızları ile ayrılması ve boşluk bırakılmasına dair bilgi⁵² zikredilmiş, bu bilgilere dayanarak suretiyle sûre düzeninin Hz. Peygamber'in sağlığında iken teşekkül ettiği, ashâb tarafından bilindiği, Hz. Osman tarafından yapılmasının mümkün olmadığı ispat edilmeye çalışılmıştır.

Sûre tertiplerinin içtihadîliğini savunanlara göre, Hz. Peygamber devrinde sûrelere dair tam bir düzen, sıralama mevcut değildi. Mevcut sûre tertibi Hz. Osman zamanındaki istinsah faaliyetinde oluşturuldu.⁵³ Sûre sıralamalarının içtihadî nitelik taşıdığını kabul etmekle birlikte Enfâl-Berâe sûrelerinin tertibinin tevkîfî olduğu şeklinde bir ayırım da söz konusudur.⁵⁴ Bu konudaki görüş ayrılığının âyetlerin sıralaması hususunda bulunmadığı ifade edilmelidir. Zira Cibrîl Hz. Peygambere vahyi getirirken hangi âyeti hangi sûrenin hangi kısmına konulması gerektiğini⁵⁵ bildirmiştir.⁵⁶

3. Hz. Osman Döneminde İstinsah Edilen Mushafların İmla Hususiyetleri

⁴⁹ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/19.

⁵⁰ Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/78.

⁵¹ Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/83.

⁵² Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/84.

⁵³ Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/70;

⁵⁴ Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, 1/48.

⁵⁵ Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/79.

⁵⁶ Kaynaklarda, sûre sıralamalarının tevkîfî/tevkîfliği noktasında ulema arasında ihtilaf bulunduğu ancak âyet tertiplerinin tevkîfî olduğunda şüphe bulunmadığı ifade edilmiştir. bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 9/42; Bedreddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşi, *el-Burhân fi ulumi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1957), 1/257; Süyûtî, *el-İtkân*, 1/83.

İstinsah edilen mushaflarda, bazı kelimelerin imlasının belirli hususiyetler taşıdığı bilinmektedir. Hemen her resm-i mushaf kaynağında malumat bulunan Kur'ân kelimelerinin yazımı hakkında, incelediğimiz kaynaklar arasında yalnız *Garâibü'l-Kur'ân* adlı eserde bilgi verildiği görülmektedir.

Tefsîru garâibi'l-Kur'ân eserinin mukaddimesinde, hazf, ispat, ibdal, kelimelerin maktu/mevsul yazımı, hemzenin yazımı gibi resm-i mushaf başlıklarının tamamında, imla yönüyle farklılık arz eden kelimelere dair detaylı bilgiler zikredilmiştir:

“*في ما*” kelimelerin tüm Kur'ân'da 12 yer⁵⁷ hariç bitişik yazıldığı; “*من ما*” kelimesinin Kur'an'da 3 yer⁵⁸ hariç bitişik yazıldığı,⁵⁹ “*انا ما*”,⁶⁰ “*ان ما*”,⁶¹ “*لكي*”,⁶² “*وان ما*”,⁶³ “*بئس ما*”,⁶⁴ “*لا*”,⁶⁵ “*ان لا*”,⁶⁶ “*ام من*”,⁶⁷ “*يومهم*”⁷² lafızlarının nerelerde bitişik veya ayrı yazıldığı bilgisine yer verilmiştir.⁷³

⁵⁷ el-Bakara 2/24, 234; el-En'âm 6/145, 165; el-Enfâl 8/ 68; el-Enbiyâ 21/102; en-Nûr 24/14; eş-Şuarâ 26/146; er-Rûm 30/28; ez-Zümer 39/3, 46; el-Vâkıa 56/61.

⁵⁸ en-Nisâ 4/25; er-Rûm 30/28; el-Münâfikûn 63/10.

⁵⁹ Nisâbüri, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/35.

⁶⁰ 3 yer hariç bitişik yazılmıştır: el-Hac 22/27, 62; Lokmân 31/30.

⁶¹ 1 yer hariç bitişik: Lokmân 31/134.

⁶² 3 yer hariç bitişiktir: el-Hac 22/5; el-Ahzâb 33/50; el-Hadîd 57/23.

⁶³ 3 yer hariç maktu yazılmıştır: el-Bakara 2/93, 102; el-A'râf 7/15.

⁶⁴ 4 yer hariç maktu yazılmıştır: el-Bakara 2/115; en-Nahl 16/76; eş-Şuarâ 26/92; el-Ahzâb 33/61.

⁶⁵ 11 yer hariç mevsul yazılmıştır: el-A'râf 7/105, 169; et-Tevbe 9/118; Hûd 11/14, 26; el-Hac 22/26; Yâsîn 36/60; ed-Duhân 44/19; el-Mümtehine 60/12; el-Kalem 68/24; Yûsuf 12/40.

⁶⁶ 4 yer hariç bitişik yazılmıştır: en-Nisâ 4/109; et-Tevbe 9/100; es-Saffât 37/11; Fussilet 41/40.

⁶⁷ Nisâbüri, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/36.

⁶⁸ 1 yer hariç bitişik yazılmıştır: er-Ra'd 13/40.

⁶⁹ 1 yerde maktu yazılmıştır: el-A'râf 7/166.

⁷⁰ 3 yer hariç bitişiktir: el-Kehf 18/48, 67, 72.

⁷¹ 5 yer hariç bitişik yazılmıştır: en-Nisâ 4/91; el-A'râf 7/38; el-İsrâ 17/97, el-Mülk 67/8; Nûh 71/7.

⁷² 2 yer hariç bitişik yazılmıştır: el-Mü'min 40/16; ez-Zâriyât 51/13.

⁷³ Nisâbüri, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/37.

Bunun yanında "رحمة" kelimesinin 6 yer,⁷⁴ "نعمة" kelimesinin 11 yer,⁷⁵ "امرأة" kelimesinin 6 yer,⁷⁶ "سنة" kelimesinin 3 yer,⁷⁷ "معصية" kelimesi 2 yer,⁷⁸ "لعنة" kelimesi 2 yer,⁷⁹ "جنة" kelimesi 1 yer,⁸⁰ "شجرة" kelimesi 1 yer,⁸¹ "قرة" 1 yer,⁸² "بقية" ⁸³, "ثمره" ⁸⁴, "كلمة" 4 yer⁸⁵ haricinde tâ-i merbûta (ة) ile yazıldığı ifade edilmiştir.⁸⁶

"قُرْأنا" ⁸⁷, "الملا" ⁸⁸, "بيصط" ⁸⁹, "بسطة" ⁹⁰ gibi müstakil yazım özelliği olan kelimeler yanında "سحر" ⁹¹ gibi elif (ل)'in hazfi, "الظنوننا" ⁹² gibi elif (ل)'in ispatı, "أإنكم" ⁹³ gibi hemzenin yazımı, "الضحى" ⁹⁴ gibi elif (ل)'in vav (و) ya da ya (ي) suretinde yazımı, "أتبعني" ⁹⁵ gibi ya (ي)'nin ispatı, "اتبعن" ⁹⁶ gibi ya (ي)'nin hazfi, "وَعتو" ⁹⁷ zaid elif (ل)'lerin hazfi, "مال هذا" ⁹⁸ gibi kelimelerin maktu/mevsul yazımı hususunda birçok örneğe yer verilmiştir.⁹⁹

⁷⁴ el-Bakara 2/218; el-A'râf 7/56; Hûd 11/73; Meryem 19/2; er-Rûm 30/50; ez-Zuhruf 43/32.

⁷⁵ el-Bakara 2/231, Âl-i İmrân 3/103; el-Mâide 5/7; İbrâhîm 14/28, 34; en-Nahl 16/72, 83, 114; Lokmân 31/31; Fâtır 35/3; et-Tûr 52/29.

⁷⁶ Âl-i İmrân 3/35; Yûsuf 12/30, 51; el-Kasas 28/9; et-Tahrîm 66/10, 11.

⁷⁷ el-Enfâl 8/38; Fâtır 35/43; el-Mü'min 40/85.

⁷⁸ el-Mücâdele 58/8, 9.

⁷⁹ Âl-i İmrân 3/61, en-Nûr 24/7.

⁸⁰ el-Vâkıa 56/89.

⁸¹ ed-Duhân 44/43.

⁸² el-Kasas 28/9.

⁸³ Hûd 11/86.

⁸⁴ es-Secde 32/47.

⁸⁵ el-En'âm 6/115; Yûnus 10/33, 96; el-Mü'min 40/6.

⁸⁶ Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/37-38.

⁸⁷ ez-Zuhruf 43/3. ayet hariç hemze elif şeklinde yazılmıştır.

⁸⁸ 4 yer hariç hemze elif şeklinde yazılmıştır: el-Mü'minun 23/24; en-Neml 27/29, 32, 38.

⁸⁹ Sad ile yazılmıştır: el-Bakara 2/245.

⁹⁰ Sin ile yazılmıştır: el-Bakara 2/247.

⁹¹ eş-Şuarâ 26/37.

⁹² el-Ahzâb 33/10.

⁹³ el-Ankebût 29/26.

⁹⁴ ed-Duhâ 93/1.

⁹⁵ Yûsuf 12/108.

⁹⁶ Âl-i İmrân 3/20.

⁹⁷ el-Furkân 25/21.

⁹⁸ el-Furkân 25/7.

⁹⁹ Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/38-42.

Bu nitelikleri haiz imla üzere yazılan mushaflar üzerinde ashâb ittifak etmiş, sonraki dönem ulema da bu imla özelliklerini dikkate alarak, eklemeye çıkarma yapmaksızın mushaf yazımı hususunda görüş birliği sağlamışlardır.¹⁰⁰

4. Hz. Osman Döneminde İstinsah Edilen Mushaflarda Kullanılan İmlanın (Resm-i Mushaf) Bağlayıcılığı Meselesi

Yukarıda işaret edilen Hz. Osman mushaflarının imlasına dair hususiyetlerin (resm-i mushaf kaideleri) mushaf yazımında bağlayıcı kabul edilip edilmemesi noktasında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Esas itibarıyla bu konu, mushaf imla edilirken kullanılan yazı şeklinin ilahi kaynaklı mı yoksa içtihadî mi olduğu noktasındaki görüş ayrılığıyla alakalıdır. Zira kimi alimler istinsah komisyonu marifetiyle gerçekleştirilen mushaf hattının tevkîfî,¹⁰¹ kimisi ise sahabenin tercihleri doğrultusunda ortaya çıktığı kanaatini taşımaktadırlar.¹⁰² Bu görüşlerin de tesiriyle mushaf imla edilirken resm-i mushaf kaidelerine uygun yazılıp yazılmaması hususunda üç farklı görüş bulunduğu ifade edilebilir. Tetkik ettiğimiz tefsirler arasında *Tefsîru'l-merâgî* dışında konuya yer veren bir tefsir eseri bulunmamaktadır. Merâgî eserinde, mevzuyu kapsayıcı mahiyette, oldukça detaylı bilgilere yer vermiştir.

İlk görüşe göre, resm-i mushaf kaidelerine ittiba edilerek mushaf yazımı gereklidir, zorunludur. Zira Hz. Osman riyasetinde yazılan mushafların hattı ilahi kaynaklıdır, tevkîfidir. Mushaf imlasının tevkîfî olması sebebiyle de yeni yazılacak mushaflarda farklı imla şekillerinin kullanılabilmesi için herhangi bir mazeret geçerli değildir. İmam Mâlik'in (ö. 179/795) referans gösterildiği bu görüşe göre sahabe eliyle yazımı yapılan mushafların hattına hafz-ziyade yapmak veya herhangi bir noktada değişiklik meydana getirmek *haram* şeklinde nitelendirilmiştir. Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053) de bu görüşün taraftarları arasında zikredilmiştir.¹⁰³

İkinci görüşe göre resm-i mushaf kaideleri ıstîlahidir, içtihadîdir, tevkîfî değildir. İbn Haldun (ö. 808/1406) ve *İntisâr* isimli eserinde el-Kâdî Ebu

¹⁰⁰ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/18.

¹⁰¹ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/19.

¹⁰² Derveze, *Tefsîrü'l-hadis*, 1/95.

¹⁰³ Merâgî, Ahmed Mustafa, *Tefsîrü'l-Merâgî* (Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsî'l-Arabi, ty.), 1/13.

Bekr¹⁰⁴ tarafından serdedildiği ifade edilen bu görüşe göre, resm-i mushaf kaidelerine muhalif şekilde yazmak caizdir.¹⁰⁵ Zira Allah Teâlâ'nın resm-i mushaf kaidelerine göre mushaf yazımını farz kıldığına dair veya farklı şekilde yazılamayacağı üzerine ümmetin bir icması da yoktur. Aksine Hz. Peygamberin bu hususta kolaylaştırıcı olduğu, muayyen bir şekilde yazma noktasında herhangi bir telkinde bulunmadığı bilinmektedir.¹⁰⁶ Bu sebeplerden ötürü mushaf yazarken kimi katipler ziyade ile, kimisi hazf ile yazmıştır. Mushafları, eski ya da yeni hatla yazmak veya eski ve hâdis imlayı mezcederek yazmak caizdir. Resm-i mushaf kaideleri çerçevesi dışında mushaf yazımının caiz olmadığını söyleyebilmek için delil gerekmektedir ki böyle bir delilin varlığı söz konusu değildir.¹⁰⁷

Konu hakkındaki üçüncü görüş için *Tibyân* ve *Burhân* sahiplerine atıfta bulunularak el-İz b. Abdü's-Selâm'ın¹⁰⁸ kanaatine yer verilir. Buna göre mushaflar zamanının geçerli, umumî şartlarına göre yazılmalıdır. Resm-i Osmânîye göre yazım caiz değildir, zira cahillerin resm-i mushaf kaidelerine zararını önlemek için bu gereklidir. Lakin tarihi eserlerin müze vb. şartlarda muhafaza edilmesi gibi resmî hat, bu hatla yazılmış mushaflar, muhafaza edilmelidir. Bunun kıymetini bilemeyecek kimselerin eline terk edilmemeli, işin uzmanlarının, ariflerin gözetiminde korunmalıdır.¹⁰⁹

Merâğî bu görüşlerden ikincisini tercih etmekte ve şöyle demektedir: "Zamanın şartlarına göre mushaf yazılması caizdir hatta buna çok şiddetle ihtiyaç vardır. Bu sebeple resm-i mushaf kaidelerine göre değil hâdis hatta göre mushaflar yazılmalıdır."¹¹⁰

5. Hz. Osman Mushafları Hakkındaki İddialar

¹⁰⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî el-Bâkılânî (ö. 403/1013).

¹⁰⁵ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 1/13.

¹⁰⁶ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 1/14.

¹⁰⁷ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 1/14.

¹⁰⁸ Ebû Muhammed İzzüddîn Abdülazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım es-Sülemî ed-Dımaşkî (ö. 660/1262).

¹⁰⁹ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 1/15.

¹¹⁰ Merâğî, *Tefsîrü'l-Merâğî*, 1/15.

Hız. Osman mushaflarıyla alakalı birçok iddia öne sürülmüş, mushaf istinsah faaliyeti neticesinde ortaya çıkan mushaflar üzerinden Hız. Osman'a bazı ithamlarda bulunmaktadır. İncelediğimiz tefsirlerde, bazı sahâbî mushaflarından örneklerle, eksik/fazla âyet veya sûre içermesi, mushaf tertibinin farklılık arz etmesi gibi hususlardaki bilgi ve rivâyetlere yer verilmiştir.

5.1. Hız. Osman Mushaflarının Hattında Lahn Vardır

Mushafların yazımında kullanılan hattın tevkîfiliğine dair kabul¹¹¹ mevcut olsa da Hız. Osman döneminde gerçekleştirilen istinsah faaliyetindeki yazım şekillerinin içihâdî olduğu, birçok kelimenin yazımında lahn bulunduğu da ifade edilmiştir. Hatta Hız. Osman tarafından mushaf hattında hatalar (lahn) yapıldığı, ancak bu hataların kıraatte, okuyuşta düzeltileceğine dair rivâyet delil olarak aktarılmıştır.¹¹² İncelediğimiz tefsir kaynaklarında bu hususta oldukça fazla sayıda örneğe yer verilmiştir. Burada tüm örneklerle yer vermek çalışmanın hududunu aşacağı için bazı örnekler, durumun mahiyetine işaretten zikredilecektir.

Fethu'r-rahmân tefsirinde lahn kapsamında, tuğyân-ı kalem kapsamında ifade edilen örneklerden bazıları şunlardır:

“الربوا”, “صلوة”, “زكوة”, “الحيوة” kelimelerinde elif (ل) harflerinin yerine vav (و) harfi kullanılması, “سعو”, “عتو” kelimelerinde yazıda bulunması gereken zaid elif (ل)'lerin bulunmaması, Arapça yazım kaideleri açısından izah edilebilir olmadığı halde Hız. Osman mushaflarında böyle yazıldığı zikredilir.¹¹³

“يخادعون”,¹¹⁴ “وقاتلوهم”¹¹⁵ kelimelerinde yazıda bulunması gereken elif (ل) bulunmazken, “وقاتلوهم”,¹¹⁶ “أو لا أدبحنه”¹¹⁷, “لشايء”¹¹⁸, “نبای”¹¹⁹ kelimelerinde zaid

¹¹¹ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/19.

¹¹² Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/14.

¹¹³ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/14-15.

¹¹⁴ el-Bakara 2/9.

¹¹⁵ el-Bakara 2/193.

¹¹⁶ et-Tevbe 9/47.

¹¹⁷ en-Neml 27/21.

¹¹⁸ el-Kehf 18/23.

¹¹⁹ el-En'âm 6/34.

elif (ل) harfleri bulunduğu; “ورعى”,¹²⁰ “تلقاءى”¹²¹ kelimelerinde zaid ya (ى) harfleri bulunduğu; “سموت” kelimesinin Fussilet 41/12. ayet dışında elif olmaksızın yazıldığı ifade edilmiştir. “فمال هؤلاء”¹²² gibi bitişik yazılması gerektiği halde 4 yerde ayrı yazılığı bildirilerek benzer durumdaki kelimelere yer verilmiş,¹²³ bunların Arap dili kaidelerine aykırılık içermesi nedeniyle katip hatası kapsamında değerlendirilmiştir. Bunlar dışında insanı hayrete düşürecek evsafa birçok hatanın mevcudiyeti de dile getirilmiştir.¹²⁴

Bunun yanında *Tefsîr’ul-hadîs*’te, Hz. Osman mushaflarında “لم يتسن” şeklinde yazılan kelimenin “لم يتسنه”¹²⁵ şeklinde; “شرعة” → “شريعة”,¹²⁶ şeklinde; “يسيركم” → “ينشركم”,¹²⁷ şeklinde; “وانتكم” → “أنبتكم”,¹²⁸ şeklinde; “معيشتهم” → “معيشتهم”,¹²⁹ şeklinde; “غير ياسن” → “غير اسن”,¹³⁰ şeklinde; “اتقوا” → “بظنين”,¹³³ şeklinde; “سيقولون الله” → “سيقولون الله”,¹³² şeklinde; “المرجومين” → “المخرجين”,¹³⁴ şeklinde değiştirildiği, bu kelimelerde tahrif bulunduğu, Haccac b. Yûsuf tarafından 12 hatalı kelimenin tashih edildiği ifade edildiğine dair rivâyete yer verilir.¹³⁵ Lakin aynı kaynakta bu ve benzeri rivâyetlerin sahih olmadığı bilgisi de zikredilmiştir.¹³⁶

5.2. Hz. Osman Mushaflarında Eksik/Fazla Âyet/Sûre Vardır

Bazı sahabîlerin kendilerine ait mushafları olduğuna dair bilgilere birçok kaynakta yer verilmektedir. Bunlar arasında, üzerine birçok tartışmanın vücut

¹²⁰ eş-Şûra 42/51.

¹²¹ Yûnus 10/15.

¹²² en-Nisâ 4/78.

¹²³ Uleymî, *Fethu’r-rahmân*, 1/15.

¹²⁴ Uleymî, *Fethu’r-rahmân*, 1/18.

¹²⁵ el-Bakara 2/259.

¹²⁶ el-Mâide 5/48.

¹²⁷ Yûnus 10/22.

¹²⁸ Yûsuf 12/45.

¹²⁹ ez-Zuhruf 43/32.

¹³⁰ Muhammed 47/15.

¹³¹ el-Hadid 57/7.

¹³² el-Mü’minun 23/87, 89.

¹³³ et-Tekvîr 81/24.

¹³⁴ eş-Şuarâ 26/116, 167.

¹³⁵ Derzeze, *Tefsîrûl’-hadîs*, 1/95.

¹³⁶ Derzeze, *Tefsîrûl’-hadîs*, 1/96.

bulduğu Hz. Ali, Hz. Aişe, Übey b. Ka'b, İbn Mes'ud mushafları öne çıkmaktadır. Sahâbilere ait şahsi mushaflara dair bilinen bazı hususiyetler, Hz. Osman mushaflarının özellikleriyle mukayese edilmek sûretiyle tahrif iddialarına konu edilmiştir. İncelememizde esas alınan tefsirlere bakıldığında, müsteşrikler tarafından oldukça fazla çalışmaya konu olmuş Übey b. Ka'b ve Abdullah b. Mes'ud'a mushaflarına¹³⁷ atflarda bulunulsa da özellikle Hz. Aişe'ye nispet edilen mushaf üzerinden birçok iddiaya yer verilmiştir.

Übey b. Ka'b ve İbn Mes'ud mushaflarının Hz. Osman'ın şahsi mushafları yakma emrine rağmen yakılmayıp uzun süre kaldığı zikredilen bilgilerden-
dir.¹³⁸ Bu mushaflarda eksik/ fazla sûre bulunduğu iddia edilmektedir: Bir rivâyette İbn Mes'ud mushafında 112 sûre bulunduğu, Felak-Nâs sûrelerinin yer almadığı,¹³⁹ diğer bir rivâyette 111 sûre olduğu, Fatiha-Felak ve Nas sûrelerinin bulunmadığı bilgisi verilir. Übey b. Ka'b mushafında ise toplamda 15 eksik sûre bulunduğu yer verilen bilgiler arasındadır.¹⁴⁰ Bu mushafta fazla âyet/âyetlere ek bazı ibarelerin bulunduğu da iddialardan birisidir: Kunut duaları olarak bilinen hal'¹⁴¹ ve hafd'¹⁴² dualarının âyet şeklinde yer aldığı, Fil-Kureys, Duha-İnşirah sûrelerinin tek sûre şeklinde yazıldığı zikredilmiş, diğer bazı sahâbe mushaflarında da bu sûreler için aynı şekilde yazımın mevcudiyeti ifade edilmiştir.¹⁴³ "İnsanoğlunun bir vadi dolusu altını olsa, bir vadiyi daha ister. İnsanoğlunun karnını topraktan başka bir şey doyurmaz. Ve Allah tövbe edenlerin tövbesini kabul eder."¹⁴⁴ gibi pek çok hadis-i şerif veya dua ifadelerinin aslında bir âyet şeklinde Übey b. Ka'b ve Hz. Ali mushaflarında yer aldığı ancak Hz. Osman tarafından bunun çıkarıldığı iddia edilmiştir.¹⁴⁵

İncelediğimiz tefsir mukaddimelerinde, Hz. Aişe'ye nispet edilen mushaf hakkında da oldukça fazla iddia yer almaktadır. Ahzâb sûresindeki " إِنَّ اللَّهَ

¹³⁷ İlgili bilgi için bk. Maşalı, *Kur'an'ın Metin Yapısı*, 128-129.

¹³⁸ Derveze, *Tefsîrû'l-hadîs*, 1/71.

¹³⁹ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/46; Derveze, *Tefsîrû'l-hadîs*, 1/71.

¹⁴⁰ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/47.

¹⁴¹ اللهم إنا نستعينك ونستغفرك ونتني عليك الخير ولا نكفرك. ونخلع ونترك من يفجرك

¹⁴² اللهم إياك نعبد ولك نصلّي ونسجد. وإليك نسعى ونحفد نرجو رحمتك ونخشى عذابك إن عذابك بالكفار ملحق

¹⁴³ Derveze, *Tefsîrû'l-hadîs*, 1/71.

¹⁴⁴ Müslim, "Zekât", 117.

¹⁴⁵ Âlûsi, *Rûhu'l-meânî*, 1/46; örnekler için bk. Derveze, *Tefsîrû'l-hadîs*, 1/74.

وَعَلَىٰ “ وَمَلَأْنَاهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ” ifadesinin bulunduğu, Beyyine sûresinin sonunda “ لو أن ابن آدم سأل واديا من مال فأعطيه سأله ثانيا وإن سأل ثانيا فأعطيه سأله ثالثا ولا يملأ جوف ابن آدم إلا التراب ويتوب الله على من تاب. وإن ذات الدين عند الله الحنيفية غير اليهودية ولا النصرانية. ومن يعمل خيرا فلن يكفره ” ifadesinin yer aldığı iddia edilmiştir.¹⁴⁷

Yine Enfâl sûresi 72. âyetin¹⁴⁸ ilave kısımlarla birlikte “ إن الذين آمنوا وهاجروا وجاهدوا في سبيل الله بأموالهم وأنفسهم ألا أبشروا أنتم المفلحون. والذين آوهم ونصروهم وجادلوا عنهم القوم الذين غضب الله عليهم أولئك لا تعلم نفس ما أخفي لهم من قرة أعين جزاء بما كانوا يعملون ” şeklinde yer aldığı, recm âyeti olarak bilinen metnin de mushaflarda bulunduğu halde Hz. Osman tarafından çıkarıldığı,¹⁴⁹ Bakara sûresinde yer alan “ حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ ” âyetinde¹⁵⁰ “ وصلاة العصر ” şeklinde ek kısım olduğu bilgisine yer verilmiştir.¹⁵¹

5.3. Kur’ân-ı Kerîm Hz. Osman Tarafından Tahrif Edilmiş, Farklı Bir Tertip Oluşturulmuştur

Hz. Osman tarafından teşekkül ettirilen istinsah komisyonu marifetiyle ortaya çıkan mushaflarda, bugün de muhafaza edilen âyet/sûre tertibinin mevcudiyeti bilinmektedir. Fakat Şîi kaynaklardan iktibasla Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın Kur’ân’ı tahrif ettiklerine dair bilgilere kaynaklarda yer verilmektedir.¹⁵² Bu çerçevede Hz. Osman döneminde âyet ve sûre tertibinin değiştirildiği, ekleme/çıkarma yapıldığı gibi iddialar bulunmaktadır:

Fethu’r-rahmân ve *Tefsîru’l-hadîs* tefsirlerinde Übey b. Ka’b ve İbn Mes’ud mushaflarının tertibinin farklı olduğu bilgisi zikredilir,¹⁵³ İbn Mes’ud mushafında el-Kalem sûresinin ez-Zâriyat sûresinden sonra; el-Kiyâme sûresinin en-

¹⁴⁶ el-Ahzâb 33/56.

¹⁴⁷ bk. Uleymî, *Fethu’r-rahmân*, 1/45.

¹⁴⁸ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوُوا وَنَصَرُوا أُولَئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّى يُهَاجَرُوا وَإِنْ اسْتَنْصَرْتُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمْ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

¹⁴⁹ Derveze, *Tefsîrü’l-hadîs*, 1/72.

¹⁵⁰ el-Bakara 2/238.

¹⁵¹ Derveze, *Tefsîrü’l-hadîs*, 1/75.

¹⁵² Âlûsi, *Rûhu’l-meânî*, 1/43-44.

¹⁵³ Uleymî, *Fethu’r-rahmân*, 1/47; Derveze, *Tefsîrü’l-hadîs*, 1/70.

Nebe sûresinden sonra yer aldığı aktarılır.¹⁵⁴ Yine İbn Mes'ud'un mushafında bazı âyetlerin Osman mushaflarında bulunduğu yerden farklı bir sûrenin içinde yer aldığı ifade edilir.¹⁵⁵

Sahâbeden bazı kimselerin ayetlerde bulunan bazı ifadeleri başka ifadelerle değiştirerek okudukları da zikredilenler arasındadır: Fâtiha sûresi 7. ayetteki "صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ" ibaresinin "صِرَاطَ مَنْ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ" şeklinde, Âl-i İmrân sûresi 1. ayette yer alan "الْحَيُّ الْقَيُّومُ" kelimesinin "الْحَيُّ الْقَيِّمُ" şeklinde, Mâide sûresi 38. âyetteki "أَيَّدِيَهُمَا" ifadesinin "أَيَّمَانَهُمَا" şeklinde değiştirilerek yazıldığı ifade edilmiş, başka birçok örneğe yer verilmiştir.¹⁵⁶

Derveze, *Tefsîru'l-hadîs*'te farklı kaynaklardan da istifadeyle şahsi mushaflar hakkındaki bu tür bilgi ve rivâyetlere ayrıntılı bir şekilde yer verir. Bilgi ve rivayetin geçtiği yerde bir yorum yapmaz. Ancak ilgili bölümün sonunda değerlendirmelerine yer verir. Derveze, zikri geçen malumat ve rivayetlerin gayr-ı sahih kaynaklarda yer aldığını ifade eder. Hatta Şî müfessir Tûsî'nin (ö. 672/1274) "mushafta eksik ya da noksanlık mümkün değildir, eğer böyle bir durum vaki olsaydı ümmet buna mutlaka itiraz ederdi" dediğini aktarır.¹⁵⁷ Ayrıca Hz. Peygamber vefat ettiğinde, bilinen mevcut sûre düzeninin sahâbe tarafından muhafaza edildiğini, bu hususta çok ciddi hassasiyet gösterildiğini, Hz. Aişe'ye aidiyeti bilinen, farklı sûre tertibine sahip bir mushafın bulunmadığını, eğer böyle bir şey olsaydı Şîanın bunu Hz. Osman düşmanlığı için mutlaka kullanmak isteyeceğini belirtmiştir.¹⁵⁸ Sahâbenin ileri gelenlerinden Übey b. Ka'b ve İbn Mes'ud'un cem' ve istinsah faaliyetlerinde görev almamalarına rağmen mushafların imlası, tertibi vs. alakalı hiçbir itirazda bulunmamları¹⁵⁹ şahsi mushaflarını yakmaları,¹⁶⁰ İbn Mes'ud'un Âsım kıraatinin senesinde yer alması ve Felak-Nas sûrelerinin diğer tüm kıraatlerde olduğu gibi

¹⁵⁴ Uleymî, *Fethu'r-rahmân*, 1/47.

¹⁵⁵ bk. Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/75.

¹⁵⁶ Diğer örnekler için bk. Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/75.

¹⁵⁷ Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/94.

¹⁵⁸ Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/98

¹⁵⁹ Seâlibi de bu görüşe katılır. bk. Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf es-Seâlibî, *el-Cevâhirü'l-ıhsân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk: Abdü'l-Fettah Ebû Sitte (Beirut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1997), 1/143.

¹⁶⁰ bk. Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/96.

Âsım kıraatinde de bulunması gibi malumatın, ilgili iddiaların geçersizliği için yeterliliği Derveze tarafından vurgulanmıştır.¹⁶¹

Bu kısımda zikredilen şahsi mushaflar üzerinden dile getirilen iddiaların son yüzyıllarda daha ziyade rağbet görmesini dikkate aldığımızda 19-20. yüzyıllarda yaşamış Alûsî ve Derveze'nin konuya geniş şekilde değinmesinin sebebini anlayabilmek mümkündür. Zira bir müfessirin zamanın şartlarını dikkate alması kaçınılmazdır. Bilhassa Derveze tarafından müsteşriklerin çokça kullandığı rivayetlere toplu ve ayrıntılı şekilde yer verilmesi, bu bilgi ve rivayetlerin asılsızlığına vurgu yapılması kıymetlidir, ayrıca bir çalışmaya konu olabilecek niteliktedir.

Sonuç

Ėarâibi'l-Kur'ân, Tefsîru'l-hâzin, Cevâhiru'l-İusân, Fethu'r-rahmân Rûhu'l-meânî, Tefsîru'l-Merâğî ve Tefsîru'l-hadîs isimli tefsirlerin mukaddimleri özetinde yapılan bu çalışma neticesinde:

Muhtelif malzemelerde yazılı halde bulunan Kur'ân âyetlerinin Hz. Peygamber tarafından veya Sâlim Mevlâ Ebî Huzeyfe tarafından derlenip mushaf haline getirildiği dair bazı tefsirlerde zikredilmektedir. Lakin bu noktadaki genel kanaatin -alanın temel kaynaklarında işaret edildiği gibi- Hz. Ebû Bekir zamanında yapıldığı yönünde olduğu görülmüştür. Kur'ân âyetlerinin cem' edilmesine sebep hadise hakkında Kur'ân tarihi kaynaklarındaki genel eğilim Ridde savaşı iken, incelenen tefsirlerin çoğunda bu olayın Yemâme savaşında gerçekleştiğine dair kanaatin zikredildiği tespit edilmiştir. Mushaf istinsah komisyonunda 12 kişinin bulunduğuna dair yalnız *Tefsîru'l-hadîs'te* bilgi bulunsa da diğer tefsirlerde, Zeyd b. Sâbit ile Amr b. Âs, Abdullah b. Zübeyr ve Abdurrahman el-Hâris isminde 4 sahâbînin zikredildiği saptanmıştır. Ayrıca sûre tertiplerinin, Hz. Osman zamanında değil Hz. Peygamber zamanında yapıldığı, Hz. Osman devrinde yapılan istinsah faaliyetinde lahn yapıldığına dair -özellikle *Tefsîru'l-hadîs'te* birçok örnek özelinde iddialara yer verilse de ithamların gerçekte karşılığı bulunmadığı, vurgulanmıştır. Ayrıca Hz. Aişe, İbn Mes'ud ve Übey b. Ka'b'a nispet edilen mushafların referans gösterilerek Kur'ân'ın Hz. Osman tarafından tahrif edildiğine dair ithamların sahih kay-

¹⁶¹ Derveze, *Tefsîrü'l-hadîs*, 1/97.

naklarda yer almadığı, istinsah edilip beldelere gönderilen mushaflar hakkında da 7 veya 8 sayılarının zikredildiği görülmüştür.

Resm-i mushaf kaidelerine uygun şekilde mushaf yazmanın zorunlu olup olmadığı hususunda *Tefsîru'l-merâğî'de*; "1- Kaideler bağlayıcıdır, kaidelere uygun şekilde mushaf yazılması mutlak manada zorunludur. 2- Kaideler dikkate alınmadan zamanın şartlarına göre mushaf yazılabilir. 3- Mushaflar zamanın gerektirdiği şartlar dikkate alınarak yazılmalı, fakat resm-i mushaf kaideleri, bu kaidelere uygun biçimde imla edilen mushaflar, tarihi eserlerin muhafaza edildiği gibi korunmalı." şeklinde 3 görüş zikredilmiştir.

İncelenen tefsirlerin genelinde zikredilen malumata bakıldığında, Kur'ân ve kıraat tarihi eserleriyle benzerlik arz eden bilgilere yer verilmekle birlikte -mushafların cem' edilmesi konusunda olduğu gibi- çok rastlanılmayan görüş ihtilaflarına da yer verildiği söylenebilir. Bunun yanında mushaf tarihine dair eserlerde özet şekilde temas edilen -sûrelerin ne zaman, kim tarafından tertip edildiği gibi- konulara teferruatlı şekilde değinilmesi, imla hususiyetlerine resm-i mushaf kaynakları kadar detaylı biçimde ama farklı bir başlıklandırma yöntemiyle yer verilmesi, müşteşrikler tarafından sık sık kullanılan, birçok kaynakta bulunmayan veya yüzeysel olarak değinilen şahsî sabâbe mushafları hakkındaki bilgi ve rivayetlere geniş şekilde değinilmesi tefsir mukaddimelerinin önemini ızhâr etmekte, bu hususta çalışma yapmanın lüzumunu ortaya koymaktadır.

Kaynakça

- Âlûsî, Şehâbeddin Mahmûd (ö. 1270/1854). *Ruhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve sebî'l-mesânî*. Beyrut: Darü'l-Fikr, 1997.
- Bağış, Mehmet. "İbn Cüzey'in et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl Adlı Tefsiri'nin Mukaddimesinde Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usûlü Konuları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/19 (2018), 7-26.
- Buladı, Kerim. "Klasik Tefsir Mukaddimelerinde Yedi Harf Meselesi ve Yorumları". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/1, (2016), 113-139.
- Çelik, Ahmet. "Rûhu'l-Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/213-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- Dâni, Ebî Amr Osman b. Saîd (ö. 444/1053), *el-Mukni' fî marifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*. thk. Muhammed Ahmed Dehmân. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1983/1403.
- Derveze, Muhammed İzzet b. Abdülhadi b. Derviş (ö. 1984). *et-Tefsirü'l-hadîs: Tertibü's-suver hasebü'n-nüzûl*. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 2000.
- Doğan, İshak. "Mucîruddîn el-Uleymî (öl. 928/1522) ve Fethu'r-Rahmân fî Tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi*, Haziran/2021, 45-70.
- Hatip, Abdülaziz. "Semîn el-Halebi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/492-493. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Hâzin, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadi (ö. 741/1341). *Lüba-bü't-te'vil fî meani't-tenzil, tefsirü'l-Hâzin*. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l İlmiyye, 2010.
- Hocaoğlu, Mustafa - Akkuş. Murat "İbn Âşûr'un Tefsiri ve Tefsirinin Mukaddimesinde Kırâat Olgusu", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (2014), 25-55.
- İbn Ebû Davud, Ebû Bekr Abdullah b. Süleyman b. Eş'as (ö. 316/929). *Kitâbü'l-mesâhif*, nşr. Arthur Jeffery. Kahire: Matbaatü'r-Rahmaniyye, 1936/1355.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed, (ö. 852/1449). *Fethü'l-Bârî bi-şerhi sahihi'l-Buhari*. thk. Abdülaziz b. Abdullah b. Abdurrahman b. Baz, Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Muhibbüddin el-Hatîb. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1301/1883.
- İbnü'l-Cezeri, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf (ö. 833/1429). *en-Neşr fi'l-kıraati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed Dabba'. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, [t.y.]
- Karataş, Şuayip. "Kâsimî'nin Mehâsinü't-Te'vil İsimli Tefsirinin Mukaddimesinde Kırâat Olgusu". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (Haziran 2021), 315-337.

- Kazan, Ahmet. *Ebu'l-Yümn Mucîruddîn el-Uleymî'nin Fethü'r-Rahmân fî Tefsîri'l-Kur'ân Adlı Eserinde Kırâat Olgusu*. Doktora Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, 2022.
- Kummi, Nizameddin el-Hasan b. Muhammed b. el-Hüseyin en-Nisaburi, (ö. 730/1329). *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkan*. Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1996.
- Kurşun, Zekeriya. "Derzeze, Muhammed İzzet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Maşalı, Mehmet Emin, *Kur'an'ın Metin Yapısı*. Ankara: Otto Yayınları, 2015.
- Merâğî, Ahmed Mustafa (ö. 1952). *Tefsirü'l-Merâğî*. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, ty.
- Mertoğlu, M. Suat. "Seâlibî, Ebû Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/239-240. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Seâlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. Mahlûf (ö. 875/1470). *el-Cevâhirü'l-husân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk: Abdü'l-Fettah Ebû Sitte. Beyrut: Darü İhyâi't-Türâsi'l-Arabi, 1997.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr (ö. 911/1505). *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, ty.
- Turgut, Ali. "Garâibü'l-Kur'ân ve Regâibü'l-Furkân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/358. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Turgut, Ali. "Nizâmeddin en-Nisâbü'rî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/181-182. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uleymi, Ebü'l-Yümn Mücirüddin Abdurrahman Ebü'l-Yümn (ö. 928/1522). *Fethü'r-Rahman fî tefsiri'l-Kur'ân*. Lübnan: Darü'n-Nevâdir, 2011.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Merâğî, Ahmed Mustafa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/163-164. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zerkeşi, Bedreddin Muhammed b. Abdullah (ö. 794/1392). *el-Burhân fî ulumi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyye, 1957.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988.